

«مطالعات جامعه‌شناسی»

سال چهارم، شماره شانزدهم، پائیز ۱۳۹۱

ص ص ۱۴۵-۱۵۶

فقر و توسعه انسانی: شواهدی از ایران و منتخبی از کشورهای در حال توسعه

دکتر سیدعلی پایتختی اسکویی^۱

لاله طبیحی اکبری^۲

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۳/۷/۲۷

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۳/۱۰/۱۳

چکیده

بهبود ابعاد توسعه از مهم‌ترین اهداف دولت‌ها می‌باشند که در این بین، نقش توسعه انسانی حائز اهمیت فراوانی می‌باشد. مهم‌ترین عامل توسعه انسانی هر جامعه، افراد آن جامعه می‌باشند. چرا که، انسان‌ها هم هدف و هم ابزار توسعه هستند. این اهمیت وافر موجب شده تا کشورهای جهان و سازمان‌های بین‌المللی توجه خاصی به امر توسعه انسانی داشته باشند و عوامل تأثیرگذار بر آن را شناسایی کنند. این مقاله در جستجوی شناخت تأثیر فقر به عنوان یکی از معضلات جوامع بشری بر شاخص‌های توسعه انسانی می‌باشد. چرا که، در اقتصاد مدرن امروز، سیاست‌های کاهش فقر می‌تواند تأثیر بسزایی در مولفه‌های آموزشی، بهداشتی و ... داشته باشد. در این مقاله، علاوه بر شاخص فقر، تأثیر شاخص‌های سرمایه فکری، درآمد سرانه، هزینه‌های آموزشی دولت و هزینه‌های بهداشتی دولت نیز بر روی شاخص توسعه انسانی مورد بررسی قرار گرفته و ۹ کشور منتخب در حال توسعه از جمله ایران طی دوره زمانی ۲۰۱۰-۲۰۰۱ مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند و برای برآورد اثرات متغیرها نیز از تکنیک هم‌انباشتگی پانلی به شیوه حداقل مربعات معمولی پویا (DOLS) استفاده شده است. نتایج برآوردها حاکی از آن است که، شاخص فقر تأثیر منفی بر شاخص توسعه انسانی دارد، ولی شاخص سرمایه فکری، درآمد سرانه، هزینه‌های آموزشی دولت و هزینه‌های بهداشتی دولت تأثیر مثبت بر شاخص توسعه انسانی دارند. **واژگان کلیدی:** فقر، توسعه انسانی، تکنیک هم‌انباشتگی پانلی.

۱. استادیار گروه اقتصاد، دانشگاه آزاد اسلامی تبریز- ایران (نویسنده مسئول).

E-mail: oskooe@yahoo.com & paytakhti@iaut.ac.ir

۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد اقتصاد، باشگاه پژوهشگران جوان و نخبگان؛ واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز- ایران.

E-mail: laleh_tabagchi@yahoo.com

مقدمه

بدون شک یکی از مهم‌ترین اهداف اقتصاد توسعه، برقراری عدالت اقتصادی - اجتماعی می‌باشد. در این بین یکی از شاخص‌های عدالت اقتصادی - اجتماعی، بهبود وضعیت توزیع درآمد و کاهش فقر می‌باشد. بر این اساس، نمی‌توان در حوزه مسائل اقتصاد توسعه اظهارنظر نمود بدون این که به مباحث فقر بی‌تفاوت بود. لذا، ضروری به نظر می‌رسد که دولت‌ها تدابیری برگزینند که منجر به کاهش فقر و نابرابری گردد و زمینه‌های توسعه فراهم گردد (عسگری و دیگری، ۱۳۸۸: ۹۲).

توسعه انسانی نیز به عنوان یکی از مهم‌ترین زیربخش‌های توسعه، از جمله متغیرهایی است که، مطالعه در مورد تاثیر فقر بر آن ضروری به نظر می‌رسد. با توسعه انسانی راه رسیدن به رشد اقتصادی مستمر و پایدار فراهم می‌گردد. چرا که، در نظریه‌های نوین رشد نیز برآنند که رشد و توسعه اقتصادی نمی‌تواند بدون توسعه منابع انسانی به مسیری مطلوب رهنمون شوند (آگاروال^۱، ۲۰۰۶).

سوالی اساسی این تحقیق این است که فقر چه تأثیری بر توسعه انسانی تولید دارد؟ از آن جایی که در اکثر مطالعات انجام گرفته در زمینه توسعه انسانی، مطالعه مشخصی در خصوص بررسی ارتباط بین فقر با توسعه انسانی به ویژه با تکیه بر سرمایه فکری و با استفاده از شیوه هم انباشتگی پانلی علی‌الخصوص برای کشورهای در حال توسعه صورت نگرفته است. لذا در این تحقیق به بررسی تأثیر فقر بر توسعه انسانی (با تکیه بر سرمایه فکری) پرداخته شده و ۹ کشور منتخب در حال توسعه از جمله ایران طی دوره زمانی ۲۰۱۰-۲۰۰۱ به شیوه هم انباشتگی پانلی با رهیافت حداقل مربعات معمولی پویا^۲ (DOLS) مورد مطالعه و بررسی قرار می‌گیرد.

برای بررسی تأثیر فقر بر توسعه انسانی، می‌توان از تئوری‌های موجود در اقتصاد کلان بهره جست. برای این منظور براساس مباحث اقتصاد کلان، مفاهیم توسعه انسانی، فقر و نیز نحوه تأثیرگذاری فقر بر توسعه انسانی مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد که فضای بحث را با مباحث مربوط به توسعه انسانی آغاز می‌کنیم.

اکثر الگوهای رشد عموماً با گسترش تولید ناخالص ملی اندازه‌گیری می‌شوند تا بهبود کیفیت زندگی انسان‌ها. مطابق این الگوها تا مدت‌ها توسعه به معنای رشد تولید ناخالص ملی بود. اگرچه، رشد اقتصادی شرط لازم برای بهبود زندگی افراد جامعه است، ولی شرط کافی نیست و رفاه بیشتر جامعه به چگونگی استفاده بیشتر از این سطوح درآمدی بستگی دارد (آموروس و دیگری^۳، ۲۰۱۳).

مفهوم توسعه انسانی به مراتب گسترده‌تر از مفاهیم توسعه اقتصادی می‌باشد. شاخص توسعه انسانی (HDI)، شاخص سنجش هر نوع پیشرفتی در رویکردهای انسانی می‌باشد، که در سال ۱۹۹۰ توسط

1. Agarwal

2. Dynamic Ordinary Least Squares

3. Amoros & Other

آمارتیا سن^۱ و محبوب الحق^۲ مطرح شده و با همکاری گوستاو رانیس^۳ بسط و گسترش یافت و در واقع از همان زمان توسط سازمان ملل متحد^۴ با شعار مردم ثروت واقعی کشورها می‌باشند، که حاکی از تغییر رویکردی نسبت به فرآیند توسعه می‌باشد، این فرآیند مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت (اسدی و دیگری، ۱۳۹۲: ۹۲).

از آن سال به بعد، همه ساله گزارشی از توسعه انسانی توسط سازمان ملل متحد منتشر می‌شود و در گزارشات سالیانه، با استفاده از شاخص‌های جزئی، مثل: شاخص‌های بهداشتی، آموزشی، سیاسی، اجتماعی، محیط زیستی و ... وضعیت کشورها و مناطق مختلف با یکدیگر مقایسه می‌شوند. همان گونه که در نخستین گزارش توسعه انسانی در سال ۱۹۹۰ آمده است: مردم یعنی مردان و زنان، ثروت واقعی هر ملتی را تشکیل می‌دهند. در واقع هدف توسعه خلق شرایطی است، که مردم بتوانند در آن از عمر طولانی و زندگی سالم و سازنده بهره‌مند شوند.

برای محاسبه ارزش عددی شاخص توسعه انسانی کشورها با استفاده از سه مولفه توان برخورداری از عمری طولانی و توام با سلامت، توان معرفت‌اندوزی و کسب علم و توان دسترسی به منابع و امکانات لازم برای برخورداری از یک سطح زندگی مناسب؛ در قالب یک فرمول ویژه دسته‌بندی می‌شوند، که از شاخص‌های امید به زندگی برای مولفه اول، از نرخ‌های سواد و درصد ثبت‌نام کنندگان در مراحل مختلف تحصیلی برای مولفه دوم و از درآمد سرانه تبدیل شده به برابری قدرت خرید (PPP) برای مولفه سوم استفاده می‌شود.

این شاخص عددی بین صفر و یک نوسان می‌کند و کشورها را در سه دسته رتبه‌بندی می‌کند. به طوری که، کشورهای با HDI برابر ۰/۸ و بیشتر به عنوان کشورهای با توسعه انسانی بالا، کشورهای با HDI برابر ۰/۵ تا ۰/۸ به عنوان کشورهای با توسعه انسانی متوسط و کشورهای با HDI کمتر از ۰/۵ به عنوان کشورهای با توسعه انسانی پایین محسوب می‌شوند (روزبهان، ۱۳۸۹: ۳۲-۳۱).

در بین عوامل تأثیرگذار بر شاخص توسعه انسانی، فقر از جمله مهم‌ترین عواملی است، که می‌تواند زبان‌های جبران‌ناپذیری را بر این امر مهم داشته باشد.

پدیده فقر معضلی است، که کلیه جوامع بشری در تمامی دوران تاریخ به نوعی با آن روبرو بوده و هستند. فقر وضعیتی است، که در آن رفاه فرد یا خانوار در سطحی کمتر از سطح استاندارد قرار داشته و وضعیت درآمدهای فرد یا خانوار کفاف تامین نیازهای اساسی او را نمی‌کند. یعنی در بیانی می‌توان فقدان درآمدهای مناسب و کافی یک فرد یا خانوار برای تامین نیازهای اساسی را، به عنوان وضعیت فقر در یک جامعه تعریف نمود (دولار و دیگری^۵، ۲۰۰۰ و ویکی پدیا، ۱۳۹۳).

1. Amartya sen

2. Mahbub alhag

3. Gustav Ranis

4. United Nations Development Programme

5. Dollar & Other

این امر می‌تواند معضلات اجتماعی- اقتصادی فراوانی را برای جوامع به بار آورده و به عنوان یک مانع توسعه، مولفه‌های شاخص توسعه انسانی را نیز در معرض تهدید قرار دهد، که در ذیل به تشریح این موارد می‌پردازیم:

الف) در بعد درآمدی: بین کاهش فقر و رشد درآمد سرانه رابطه تنگاتنگی وجود دارد. چرا که، این ارتباط به عنوان زمینه‌ساز توسعه در زمینه سنجش تحولات اقتصادی جوامع از جمله اهداف اصلی برنامه‌های اقتصادی تمامی کشورها محسوب می‌شود. با گسترش روزافزون فقر و نابرابری درآمدی به ویژه در کشورهای توسعه نیافته و درحال توسعه به واسطه بی‌ثباتی مولفه‌های تولید، رشد و توسعه در اثر بهره‌وری پایین منابع انسانی، درآمد سرانه به حد قبل توجهی نزول می‌یابد (خالدی و دیگری، ۱۳۸۶: ۵۵۵).

ب) در بعد بهداشتی: شکی نیست که ثروت سلامت را افزایش می‌دهد. اگر فردی دارای توان اقتصادی کافی نباشد، امکان تغذیه مناسب، کسب آموزش کافی در زمینه بهداشت و نهایتاً تامین سلامت خود و خانواده خود را نخواهد داشت. چراکه، بیشتر جنبه‌های فقر همپوشا بوده و محرومیت اجتماعی را در زمینه‌های جنسیتی، مناطق جغرافیایی (مشمول بر شهر و روستا) و قومی تشدید کرده و امید به زندگی را به حد قابل توجهی تقلیل خواهد داد. به طوری که، این اعتقاد زمینه‌ساز کمک‌های مالی کشورهای دارا به کشورهای نادر به منظور تامین کالری لازم برای نیازمندان در این کشورها شد (جوهرن و دیگری^۱، ۲۰۰۷: ۲۰۷-۲۰۸).

ج) در بعد آموزشی: فقر و محرومیت اقتصادی به طور بارز یکی از عواملی است، که تاثیرات زیادی بر روی نرخ‌های سواد و درصد ثبت نام در مقاطع مختلف تحصیلی دارد. علی‌الخصوص در زمان فقر مطلق به همراه خود سختی معیشتی، گرایش به سمت و سوی کم غذایی، بد غذایی، مسکن نامناسب و کار کردن در ضمن تحصیل بیشتر بوده و به واسطه اختلافات طبقاتی؛ تفاوت‌هایی در زمینه رشد، تکامل، تفکر، زبان، رفتار و نگرش افراد به کار و استراحت بروز کرده و به تدریج این فقر و محرومیت علائم خود را در زمینه افت تحصیلی نشان داده و لذا نرخ‌های باسوادی و میزان ثبت نام آموزشی یک روند نزولی را طی خواهد کرد (زارع شاه‌آبادی، ۱۳۸۱: ۷۱).

آموروس و دیگری^۲ (۲۰۱۳)، در مقاله‌ای به بررسی تاثیر فقر بر روی شاخص کلی توسعه انسانی در منتخبی از کشورهای جهان پرداختند. در این مطالعه جهت بررسی اثرات از تکنیک داده‌های تابلویی با رهیافت حداقل مربعات معمولی (OLS) بهره گرفته شد و نتایج حاصل از برآورد صورت گرفته، گویای یک ارتباط منفی و معنی‌دار در طی دوره مورد بررسی می‌باشد.

¹ John & Other

² Amoros & Other

بالتاباev^۱ (۲۰۱۲)، در مطالعه‌ای به بررسی ارتباط بین فقر و شاخص توسعه انسانی (از دریچه بهداشتی) در قالب یک مطالعه تحلیلی و از نوع همبستگی و با استفاده از آزمون‌های همبستگی پیرسون پرداخت. جهت نیل به این منظور از اطلاعات ایالت کارولینای شمالی طی دوره زمانی ۲۰۰۳ تا ۲۰۱۰ استفاده شد و براساس نتایج حاصله، شاهد یک ارتباط منفی و معنی‌دار می‌باشیم.

هسینگ^۲ (۲۰۰۵)، در پژوهشی به بررسی تاثیر فقر بر روی شاخص توسعه انسانی (از دریچه درآمدی) پرداخت. این مطالعه برای کشور آمریکا انجام شد و دوره زمانی ۱۹۶۸ تا ۲۰۰۱ در قالب تکنیک سری‌زمانی قارچ (GARCH) جهت برآورد اثرات مورد بررسی قرار گرفت. نتایج حاصل از برآورد صورت گرفته، حاکی از تاثیر منفی و معنی‌دار فقر بر رشد درآمد سرانه می‌باشد.

دولار و دیگری^۳ (۲۰۰۴)، در مقاله‌ای به بررسی تاثیر فقر بر روی شاخص توسعه انسانی (از دریچه درآمد سرانه) پرداختند. در این بررسی ۳۹ کشور منتخب جهان به عنوان نمونه آماری مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت و از تکنیک داده‌های تابلویی با رهیافت حداقل مربعات معمولی (OLS) نیز جهت برآورد اثرات استفاده شد و یک دوره بیست ساله از ۱۹۸۰ تا ۲۰۰۰ مورد بررسی قرار گرفت. نتایج حاصل از برآورد صورت گرفته نشان داد، که فقر به طرز قابل توجهی منفی و معنی‌دار بر رشد درآمد سرانه داشته است.

کیهانی‌حکمت و دیگری^۳ (۱۳۹۲)، در مقاله‌ای با استفاده از تکنیک تخمین سطح آستانه‌ای و روش داده‌های ترکیبی با رهیافت حداقل مربعات معمولی (OLS) به بررسی تاثیر فقر بر روی شاخص توسعه انسانی (از دریچه درآمدی) پرداختند. این مطالعه برای ۵۵ کشور منتخب جهان و برای دوره زمانی ۱۹۶۳ تا ۲۰۰۲ صورت گرفت و نتایج گویای آن است، که یک آستانه معنادار آماری از درآمد سرانه وجود دارد که در مقادیر کمتر از آن، ضریب رابطه میان فقر و رشد اقتصادی منفی و معنادار است و در مقادیر بیشتر از سطح آستانه مذکور، این ضریب از دیدگاه آماری معنادار نیست.

اکبریان و دیگری^۳ (۱۳۸۹)، در مطالعه‌ای به بررسی ارتباط بین فقر با شاخص توسعه انسانی (از دریچه‌های آموزشی و درآمدی) پرداختند. این ارتباطات در قالب سیستم معادلات همزمان و تکنیک حداقل مربعات دومرحله‌ای (2SLS) برای داده‌های سری زمانی ۱۳۵۳ تا ۱۳۸۴ ایران صورت گرفت. نتایج حاصل از برآورد صورت گرفته نشان داد، که فقر با واسطه و بدون واسطه مخارج آموزشی دولت ارتباط منفی با رشد درآمد سرانه دارد، ولی تاثیر فقر بر مخارج آموزشی مثبت می‌باشد.

باباخانی^۳ (۱۳۸۸)، در پژوهشی به بررسی رابطه بین فقر و شاخص توسعه انسانی (از دریچه بهداشتی) در قالب یک مطالعه تحلیلی و از نوع همبستگی اکولوژیک و با استفاده از آزمون‌های همبستگی پارشال و رگرسیون حداقل مربعات معمولی (OLS) پرداخت. در این مطالعه از اطلاعات کشور ایران و برای دوره

1. Baltabaev

2. Hsing

3. Dollar & Other

زمانی ۱۳۵۷ تا ۱۳۸۵ استفاده شد و بر اساس نتایج حاصله، با افزایش فقر، امید به زندگی کاهش و نرخ مرگ و میر کودکان زیر پنج سال افزایش می‌یابد.

عسگری و دیگری (۱۳۸۸)، در مقاله‌ای به بررسی شاخص کلی توسعه انسانی بر روی وضعیت بهبود فقر پرداختند. این مطالعه برای دوره زمانی ۱۹۹۵ تا ۲۰۰۶ صورت گرفت و ۳۷ کشور منتخب عضو سازمان کنفرانس اسلامی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. جهت برآورد اثرات از تکنیک داده‌های پانلی با رهیافت حداقل مربعات معمولی (OLS) استفاده شد و براساس نتایج حاصل از برآورد صورت گرفته، با بهبود شاخص توسعه انسانی وضعیت فقر و نابرابری می‌تواند به حد قابل توجهی تنزل یابد.

ابزار و روش

در این تحقیق تاثیر شاخص‌های فقر، سرمایه فکری، درآمد سرانه، هزینه‌های آموزشی دولت و هزینه‌های بهداشتی دولت بر روی شاخص توسعه انسانی برای ۹ کشور منتخب در حال توسعه طی دوره زمانی ۲۰۱۰-۲۰۰۱ مورد مطالعه قرار می‌گیرد و برای برآورد اثرات متغیرها نیز، از تکنیک هم‌انباشتگی پانلی به شیوه حداقل مربعات معمولی پویا^۲ (DOLS) استفاده می‌شود. مدل مورد بررسی در این مقاله، با الهام از مقاله آموروس و دیگری^۳ (۲۰۱۳) بصورت زیر معرفی می‌شود:

$$HDI_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 GINI_{it} + \alpha_2 SA_{it} + \alpha_3 Y_{it} + \alpha_4 EE_{it} + \alpha_5 HE_{it} + \varepsilon_{it}$$

HDI: بیانگر شاخص توسعه انسانی می‌باشد.

GINI: بیانگر شاخص فقر می‌باشد، که با ضریب جینی سنجش می‌شود.

SA: بیانگر شاخص سرمایه فکری می‌باشد که در قالب میزان مقالات علمی نمایه شده در پایگاه‌های علمی وارد مدل می‌شود.

Y: بیانگر درآمد سرانه می‌باشد که با تولید ناخالص داخلی سرانه سنجش می‌شود.

EE: بیانگر هزینه‌های آموزشی دولت می‌باشد.

HE: بیانگر هزینه‌های بهداشتی دولت می‌باشد.

ε : بیانگر جمله‌ی خطای تصادفی می‌باشد.

داده‌های مربوط به شاخص توسعه انسانی از وب سایت سازمان ملل^۴ و داده‌های مربوط به ضریب جینی، میزان مقالات علمی نمایه شده در پایگاه‌های علمی، درآمد سرانه، هزینه‌های آموزشی دولت و هزینه‌های بهداشتی دولت از وب سایت بانک جهانی^۵ استخراج شده‌اند.

جهت کسب اطمینان از کاذب نبودن رگرسیون حاصله قبل از برآورد مدل فوق، ابتدا آزمون ریشه واحد جهت بررسی مانایی داده‌های پانل و آزمون هم‌جمعی برای بررسی هم‌انباشتگی و رابطه بلند مدت بین

۱. ایران، آرژانتین، بلاروس، برزیل، کلمبیا، کاستاریکا، دومینیکن، گرجستان و هندوراس.

۲. Dynamic Ordinary Least Squares

۳. Amoros & Other

۴. United Nations Development Programme

۵. World Development Indicators

متغیرها مورد بررسی قرار می‌گیرد. در ادامه با استفاده از آزمون‌های شناسایی، روش برآورد مشخص می‌گردد و در نهایت تخمین مدل فوق صورت می‌گیرد.

یافته‌ها

جهت بررسی مانایی متغیرها از آزمون لوین، لین و چو^۱ (LLC) استفاده شده است که خلاصه نتایج این آزمون در جدول (۱) ارائه شده است.

جدول شماره (۱): نتایج آزمون ریشه واحد متغیرها

متغیر	آزمون لوین، لین و چو	
	در حالت با عرض از مبدأ و روند (در سطح)	در حالت با عرض از مبدأ و روند (با یک بار تفاضل‌گیری)
GINI	۰/۰۴۵۶ (-۱/۶۸۹۲)	۰/۰۰۰ (-۷/۳۴۴۸)
HDI	۰/۰۰۰ (-۴/۴۹۲۸)	۰/۰۰۰ (-۷/۸۵۱۴)
EE	۰/۲۵۰۲ (-۰/۶۷۳۹)	۰/۰۰۰ (-۴/۱۰۳۲)
HE	۰/۰۰۰ (-۵/۹۲۲۸)	۰/۰۰۰ (-۷/۲۷۱۶)
SA	۰/۰۱۲۶ (-۲/۲۳۹۳)	۰/۰۰۰ (-۷/۲۷۴۷)
Y	۰/۰۷۵۰ (-۱/۴۳۹۴)	۰/۰۰۰ (-۱۰/۹۳۱۸)

منبع: یافته‌های تحقیق براساس خروجی نرم‌افزار Eviews8

با توجه به نتایج جدول (۱)، متغیرهای ضریب جینی، میزان مقالات علمی نمایه شده در پایگاه‌های علمی، درآمدسرانه وهزینه‌های بهداشتی دولت در سطح (۰) I مانا می‌باشند، ولی متغیر هزینه‌های آموزشی دولت نامانا می‌باشند و با یک بار تفاضل‌گیری مانا می‌شوند. لذا می‌توان گفت که تمامی متغیرها در سطح (۱) I مانا می‌باشند و با توجه به این که متغیرها با یک بار تفاضل‌گیری مانا شده‌اند، لذا لازم است که هم انباشتگی متغیرها بررسی شود. جهت بررسی هم‌جمعی متغیرها از آزمون کائو^۲ استفاده شده است. همان‌طور که ملاحظه می‌گردد بر اساس نتایج جدول (۲) هم انباشتگی یا وجود رابطه تعادلی بلند مدت بین

^۱ Levin, Lin & Chu

^۲ Kao

شاخص فقر، شاخص سرمایه فکری، درآمد سرانه، هزینه‌های آموزشی دولت و هزینه‌های بهداشتی دولت با شاخص توسعه انسانی در گروه کشورهای مورد بررسی، در سطح ۱٪ پذیرفته می‌شود. بنابراین با توجه به نتایج آزمون کائو، می‌توان گفت با وجود این که متغیرها در سطح $I(1)$ مانا هستند، ولی در سطح صفر هم انباشته می‌باشند و رگرسیون مذکور کاذب نیست (کائو و دیگری، ۱۹۹۹).

جدول شماره (۲): نتایج آزمون هم‌انباشتی کائو

Kao		
Cointegration		
	t-Statistic	prob
ADF	-۴/۲۳۲۲	۰/۰۰۰

منبع: یافته‌های تحقیق براساس خروجی نرم‌افزار Eviews8

حال پس از انجام آزمون ریشه جهت و هم‌جمعی جهت تعیین نوع مدل به لحاظ اثرات ثابت، تصادفی یا حالت تلفیقی^۱ به انجام آزمون‌های آماری مربوطه پرداخته‌ایم. نتایج حاصله از آزمون F در جدول (۳) ارائه شده است که طبق آزمون اثرات ثابت^۲ حالت تلفیقی رد شده و بایستی تخمین به روش اثرات ثابت یا تصادفی انجام شود.

جدول شماره (۳): آزمون اثرات ثابت

آزمون اثرات	آماره آزمون	درجه آزادی	Prob
Cross -F Section	۱۲۹۴/۰۷۹۹	(۸, ۶۲)	۰/۰۰۰
Cross-section Chi-square	۳۸۹/۴۱۱۳	۸	۰/۰۰۰

منبع: یافته‌های تحقیق براساس خروجی نرم‌افزار Eviews8

حال برای مشخص نمودن نوع روش تخمین به لحاظ اثرات ثابت یا تصادفی بایستی آزمون هاسمن مورد بررسی قرار گیرد که بر اساس نتایج آزمون هاسمن^۳ مطابق جدول (۴)، احتمال ۰/۰۰۰ روش اثرات ثابت را تایید می‌کند.

جدول شماره (۴): آزمون هاسمن

آزمون اثرات	آماره آزمون	درجه آزادی	Prob
Cross-section random	۶۹/۴۸۴۱	۵	۰/۰۰۰

منبع: یافته‌های تحقیق براساس خروجی نرم‌افزار Eviews8

^۱ Pooled Data

^۲ Fixed Effects Test

^۳ Huasman Test

بر اساس یافته‌های تحقیق طبق جدول (۵):

- شاخص فقر (ضریب جینی) تاثیر منفی بر شاخص توسعه انسانی دارد و در سطح پنج درصد معنی‌دار می‌باشد. دلیل این امر کاملاً واضح و آشکار است. چرا که مقوله فقر به واسطه نابرابری‌های اقتصادی، فرآیند رشد و توسعه را بی‌ثبات کرده و زمینه‌های پیشرفت و توسعه به طرز قابل ملاحظه‌ای محدود می‌کند و بعد درآمدی، بهداشتی و سلامتی نیز از این مهم مبرا نمی‌باشند و لذا شاخص توسعه انسانی به طرز قابل ملاحظه‌ای تقلیل می‌یابد.

- شاخص سرمایه فکری (میزان مقالات علمی نمایه شده در پایگاه‌های علمی) تاثیر مثبت بر شاخص توسعه انسانی دارد و در سطح ده درصد معنی‌دار می‌باشد. در توجیه این امر می‌توان به نقش چرخه علمی در عرصه علوم کاربردی به واسطه سرمایه‌های فکری در زمینه تولید علم اشاره کرد. چرا که سرمایه‌های فکری در قالب فعالیت‌های علمی و پژوهشی (با تکیه بر دانش و فناوری)، توان رقابتی در همه عرصه‌های علمی را افزایش داده و صنایع کشورها را بر روی فعالیت‌های تحقیق و توسعه، سرمایه‌گذاری و استفاده از نیروهای توانمند دانشی رهنمون ساخته و لذا مسیر دست‌یابی به فرآیند توسعه را تسریع می‌کند.

- درآمد سرانه تاثیر مثبت بر شاخص توسعه انسانی دارد و در سطح یک درصد معنی‌دار می‌باشد. با افزایش درآمد سرانه از یکسو، توان دسترسی به منابع و امکانات لازم جهت برخورداری از یک سطح زندگی مناسب فراهم می‌شود و از سوی دیگر توان برخورداری از عمری طولانی و توأم با سلامت (امید به زندگی) و مولفه‌های معرفت‌اندوزی و کسب علم (نرخ ثبت نام و باسوادی) نیز به طرز قابل ملاحظه‌ای فزونی می‌یابد. لذا در کل، شاخص توسعه انسانی یک روند افزایشی را به همراه خواهد داشت.

- هزینه‌های بهداشتی دولت تاثیر مثبت بر شاخص توسعه انسانی دارد و در سطح یک درصد معنی‌دار می‌باشد. با افزایش مخارج بهداشتی به واسطه ارتقای کیفیت زندگی افراد جامعه و افزایش سطح امید به زندگی، می‌توان سرمایه‌های انسانی کارآمدتر و تواناتر را تربیت کرده و به تبع آن، زمینه‌های گسترش هرچه بیشتر درآمد سرانه را فراهم ساخته و شاخص توسعه انسانی به حد قابل توجهی ارتقا داد.

- در نهایت، هزینه‌های آموزشی دولت تاثیر مثبت بر شاخص توسعه انسانی دارد و در سطح یک درصد معنی‌دار می‌باشد. صرف هزینه‌های آموزشی، به دلیل سرمایه‌گذاری در نیروی انسانی و تربیت نیروی انسانی تحصیل کرده و ماهر می‌تواند زمینه‌های تولید، رشد و توسعه بیشتر را فراهم سازد.

جدول شماره (۵): نتایج تخمین مدل به روش حداقل مربعات معمولی پویا

متغیرها	ضریب	انحراف معیار	آماره t	Prob
C	-۱/۳۲۰۹*	۰/۰۴۷۵	-۲۷/۷۹۶۵	۰/۰۰۰
Y	۰/۰۸۴۴*	۰/۰۰۱۷	۴۷/۲۴۵۷	۰/۰۰۰
GINI	-۰/۰۰۲**	۰/۰۰۱	-۲/۰۶۹۰	۰/۰۴۲۷

SA	۰/۰۰۵۹***	۰/۰۰۳۴	۱/۷۵۰۵	۰/۰۸۵۰
EE	/۰۰۹۲*	۰/۰۰۲۲	۴/۰۶۰۵	۰/۰۰۱
HE	۰/۰۱۶۸*	۰/۰۰۴۱	۴/۰۵۵۱	۰/۰۰۱
R ²		۰/۹۹۸۱		
R ² تعدیل شده		۰/۹۹۷۷		
آماره دورین- واتسون		۱/۷۳۴۷		
تعداد مشاهدات		۹۰		

***، **، * به ترتیب معنی‌داری در سطح ۱٪، ۵٪ و ۱۰٪ را بیان می‌کند.

منبع: یافته‌های تحقیق براساس خروجی نرم‌افزار Eviews8

بحث و نتایج

هدف این مقاله، بررسی تاثیر شاخص‌های فقر، سرمایه فکری، درآمد سرانه، هزینه‌های آموزشی دولت و هزینه‌های بهداشتی دولت بر روی شاخص توسعه انسانی بود که جهت نیل به این منظور ۹ کشور منتخب در حال توسعه طی دوره زمانی ۲۰۱۰-۲۰۰۱ به شیوه هم‌انباشتگی پانلی با رهیافت حداقل مربعات معمولی پویا مورد مطالعه و بررسی قرار گرفتند. بدین منظور ابتدا بررسی‌های مربوط به ریشه واحد با استفاده از آزمون لوین، لین و چو برای متغیرهای مدل مورد بررسی انجام گرفت که مانایی متغیرها در سطح (۱) I تایید شد و سپس با انجام تحلیل‌های هم‌انباشتگی به روش کائو یک ارتباط قوی بلند مدت بین شاخص فقر (ضریب جینی)، شاخص سرمایه فکری (علمی نمایه شده در پایگاه‌های علمی)، درآمد سرانه، هزینه‌های آموزشی دولت و هزینه‌های بهداشتی دولت با شاخص توسعه انسانی در گروه کشورهای مورد بررسی حاصل شد. نتایج حاصل از برآوردهای صورت گرفته نیز نشان داد که، شاخص فقر تاثیر منفی بر شاخص توسعه انسانی دارد، ولی شاخص سرمایه فکری، درآمد سرانه، هزینه‌های آموزشی دولت و هزینه‌های بهداشتی دولت تاثیر مثبت بر شاخص توسعه انسانی دارند.

با توجه به یافته‌های تحقیق، پیشنهادهای نیز به شرح ذیل ارائه می‌شوند:

۱. با توجه به رابطه منفی بین شاخص فقر و شاخص توسعه انسانی، بایستی از طریق اصلاحات و تحولات در ساختارهای نظام سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی به مقابله با پویا و گسترش فقر در کشورهای مورد بررسی پرداخت. چراکه، کاهش فقر در جامعه با افزایش نرخ رشد اقتصادی و توزیع عادلانه درآمد میان اقشار مختلف جامعه، میسر خواهد بود و این امر نیز جز با نگاهی کلان و رویکردی جامع به نمای ساختارهای موجود در جامعه میسر نمی‌باشد.

۲. با در نظر گرفتن رابطه مثبت بین شاخص سرمایه فکری (میزان مقالات علمی نمایه شده در پایگاه‌های علمی) و شاخص توسعه انسانی، بایستی زمینه‌های گسترش مولفه‌های سرمایه فکری را فراهم ساخت.

که در این بین، رشد کمی و کیفی آموزش عالی، تربیت نیروی انسانی عالم و ظرفیت‌سازی همراه با گسترش پژوهش‌کده‌ها و مراکز تحقیقاتی، سبب افزایش کمی و کیفی پژوهش‌ها و تولید مقاله‌های علمی می‌شود و راه را برای رسیدن به چشم‌انداز توسعه انسانی هموار می‌کند.

۳. با توجه به رابطه مثبت بین درآمد سرانه و شاخص توسعه انسانی، بایستی زمینه‌های افزایش درآمد سرانه را در اقتصاد کشورهای مورد بررسی فراهم نمود که در این بین، به کارگیری ترکیب مناسبی از نهاده‌های تولیدی همانند نهاده‌های نیروی کار، سرمایه فیزیکی و منابع انرژی می‌تواند سطح تولید و در نتیجه رشد و توسعه را تا حد قابل توجهی ارتقا دهد و به افزایش هرچه بیشتر درآمد سرانه کمک شایانی بنماید؛ تا از این طریق بتوان زمینه‌های توسعه انسانی را در اقتصاد کشورهای مورد بررسی فراهم ساخت.

۴. با توجه به رابطه مثبت بین هزینه‌های آموزشی دولت و شاخص توسعه انسانی، بایستی کشورها سیاست‌های خود را در جهت افزایش هزینه‌های آموزشی افزایش دهند و نکته مهم این که کمیت و کیفیت هزینه‌های آموزشی توأم با توجه قرار گیرد تا از این طریق بتوان سرمایه‌های انسانی کارآمدتری را تربیت کرده و تاثیر شاخص سرمایه انسانی بر جریان تولید توسعه انسانی را اثر بخش تر نمود.

۵. با توجه به رابطه مثبت بین هزینه‌های بهداشتی دولت و شاخص توسعه انسانی، بایستی دولت‌ها با افزایش و متنوع‌سازی هزینه‌های بهداشتی به بهسازی شاخص‌های توسعه انسانی در کشورهای مورد بررسی بپردازند. چرا که در کشورهای مورد بررسی هزینه‌های بهداشتی آن چنان به مرحله ایده‌آل نرسیده‌اند و همواره شاهد کم و کاستی‌های قابل توجهی در این زمینه می‌باشیم.

منابع

- اسدی، ع؛ و دیگری. (۱۳۹۲). تاثیر شاخص توسعه انسانی بر رشد اقتصادی ایران در قالب مدل مارکوف - سوئیچینگ. **پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی**. شماره ۱۲. صص ۸۹-۱۰۳.
- اکبریان، ر؛ و دیگری. (۱۳۸۹). بررسی ارتباط بین نابرابری‌های درآمد، مخارج آموزشی و رشد اقتصادی. **پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی**. شماره ۱. صص ۱۶۱-۱۸۵.
- باباخانی، م. (۱۳۸۸). بررسی رابطه بین رشد اقتصادی. نابرابری درآمدی و سلامت در ایران: ۱۳۵۷-۱۳۸۵. **مجله تخصصی اپیدمیولوژی ایران**. شماره ۱. صص ۹-۱۶.
- خالدی، خ؛ و دیگری. (۱۳۸۶). رشد اقتصادی بخش کشاورزی و فقر و توزیع درآمد روستایی در ایران. **علوم کشاورزی**. شماره ۳. صص ۵۷۳-۵۵۵.
- روزبهان، م. (۱۳۸۹). **مبانی توسعه اقتصادی**. تهران: انتشارات تابان. چاپ چهاردهم.
- زارع شاه‌آبادی، ا. (۱۳۸۱). تاثیر فقر اقتصادی و آموزشی بر افت تحصیلی دانشجویان در دانشگاه یزد. **ماهنامه جمعیت**. شماره ۴۱. صص ۶۹-۸۸.
- عسگری، م؛ و دیگری. (۱۳۸۸). تحلیل نقش مولفه‌های توسعه انسانی در بهبود وضعیت فقر و توزیع درآمد از دیدگاه اسلامی (مطالعه موردی: کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی). **جستارهای اقتصادی**. شماره ۱۲. صص ۹۱-۱۱۹.
- کیهانی حکمت، ر؛ و دیگری. (۱۳۹۲). تخمین سطح آستانه نابرابری درآمد و رشد اقتصادی. **سیاسی-اقتصادی**. شماره ۲۹۳. صص ۱۸۲-۱۹۱.

- ویکی پدیا. (۱۳۹۳). قابل دسترسی در سایت: <http://fa.wikipedia.org/>
- Agarwal, P. (2006). Higher Education in India: The Need for Change. **Working Paper**. Indian Council for Research on International Economic Relations. No. 180.
- Amoros, J. E. & Other. (2013). POVERTY, HUMAN DEVELOPMENT AND ENTREPRENEURSHIP. Retrieved from <http://go.worldbank.org/MSGG2X5020>.
- Dollar D. & Other. (2000). Growth is Good for the Poor. **Working Paper**. Development Research Group The World Bank. No. 2587.
- Dollar D. & Other. (2004). Trade, Growth, and Poverty. **Economic Journal**. No. 1. P.p. 1-34.
- Hsing, Y. (2005). Economic growth and income inequality: the case of the US. **International Journal of Social Economics**. No. 7. P.p. 639-647.
- John, N. A. & Other. (2007). Health, poverty and human development: A review and further analysis of effects of poverty on health: Clinical manifestations and management of a patient of malnutrition in Khartoum. **Journal of Public Health**. No. 2. P.p. 207-211.
- Kao, C. & Other. (1999). On the Estimation and Inference of a Cointegrated Regression in Panel Data. **Working Paper**. Center for Policy Research, Syracuse University. No. 2.
- Mansfield, C. & Other. (2012). Poverty and Health: Focus on North Carolina. **Nmedical journal**. No. 5. P.p. 366-373.
- UNDP. (2014). **United Nations Development Programme**. Retrieved from <http://hdr.undp.org/en/data/>.
- World Bank. (2014). **World Development Indicators**. Retrieved from <http://www.worldbank.org/data/onlinedatabases.html>.